

УДК 930

ТЕҢІЗ ШЕКАРАСЫНЫҢ АЙҚЫНДАЛУЫ. КАСПИЙ МӘСЕЛЕСІ**Тастекова Г.Б.,***Қазақстан тарихы
кафедрасының оқытушысы, ҚМПИ,
Қостанай, Қазақстан***Демисенова С.,***4 курс студенті, «Тарих» мамандығы,
ҚМПИ, Қостанай, Қазақстан***Аннотация**

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының Каспий теңізі бойынша өтетін су шекараларының анықталуы қарастырылған. Каспийдің мәртебесі бойынша РФ, Иран, Әзірбайжан, Түрікменстан елдерінің ұстанған көзқарастары талданған.

Аннотация

В данной статье авторами рассматриваются такие проблемы как определение водных границ Республики Казахстан в акватории Каспийского моря и позиции Ирана, РФ, Азербайджана, Туркменистана касательно определения статуса Каспийского моря.

Abstract

In this article the author examines issues such as: the definition of water borders the Republic of Kazakhstan in the Caspian Sea and the position of Iran, Russia, Azerbaijan, Turkmenistan to determine the status of the Caspian Sea.

Түйінді сөздер: *теңіз, шекара, мұнай, баррель, мәртебе.*

Ключевые слова: *море, граница, нефть, баррель, статус.*

Keywords: *sea border, oil, barrel, status.*

1. Кіріспе.

Қазақстан шекарасының 600 шақырымы Каспий теңізі арқылы өтеді. Қазіргі кезде Каспий мәселесіне бар әлемнің назары аударылған. Өркениет әлемін толғандырып отырған энергетикалық қауіпсіздік мәселесінің астарына үніліп көрейік.

Бүгінде әлем бойынша бір күнде 85 миллион баррель мұнай тұтынылады. Ал 2020 ж. бұл көрсеткіш 100 миллион баррельге жетпек. Соңғы кезде халқы да, экономикасы да күрт өскен Үндістан мен Қытайдың сұранымын ескергенде, қазір күніне 3,5 миллион баррель мұнайда көп өндіруге тура келеді. Энергетика жөніндегі халықаралық агенттіктің деректеріне сүйенсек, Азияда мұнай тұтыну жыл сайын 3-4 %, газ тұтыну 4-6 % артып отыр. Іс жүзіндегі деген Үндістан мен Қытайдың барған сайын артып бара жатқан сұранысы осы шикізат көздерін шығарушы елдердің экспорттық қуатын әртараптандыруға мәжбүр етуде (Жағыпарұлы Ж., 2008, 12-б.).

Адамзаттың таяу болашақта мұнайға тәуелділіктен құтыла алмайтындығы ақиқат. Ендеше, әлемдік сахнада кімнің қолында мұнайдың кілті болса, сол басымдылыққа ие.

Мұнай мәселесін қозғаған кезде қасиетті Каспийдің көкейсті мүдделерін де айтпай кетуге болмайды. Мұнай – байлық, мұнай – саясат. Олай болса, біздің еліміз үш ін алдағы алыс-жақын болашақта Каспий теңізінің жағалауындағы зерттелген және әлі де зерттелетін мұнай қорының өмірлік өлшеусіз мәні бар.

2. Материалдар мен әдістер.

Зерттеу жұмысында теңіз шекараның айқандалуына қатысты тарихи және географиялық еңбектер, баспасөз материалдары мен интернет ресурстары қолданылды. Зерттеуде анализ, индукция, дедукция әдістері және тарихи-салыстыру әдістері пайдаланылды.

3. Талқылау.

Каспий теңізі – (ескі тарихи атаулары: Каспи, Гиркан, Хвалын, Хазар) Еуразия құрлығының орталығында, мұхиттардан алыста, оқшау жатқан тұйық су алабы. Дүние жүзіндегі ең ірі тұйық су айдыны, үлкендігіне қарап теңіз деп аталады. Ауданы 376000 км². Меридиан бағытында 1200 километрге созылған, орташа ені 300 км. Жағалау сызығының ұзындығы 7000 км, оның Қазақстанға тиесілі ұзындығы – 2340 км (солтүстік жағалаудың басым бөлігі және шығыс жағалаудың солтүстік жартысы), қалғаны Ресей, Әзірбайжан, Түрікменстан және Иран жерімен шектеседі (Қозыбаев М.Қ., 2001, 338-б.).

Каспий мәртебесі жөнінде алғашқы мәселе I Петрдың «Парсы жорығы» (1722 -1723 жж.) кезінде пайда болды. Сондықтан осы мәселенің тарихын Парсы жорығынан кейін жасалған Петербург (1723 ж.), Регит (1729 ж.), Гюлистан (1813 ж.) және Туркманшай трактаттарында іздеу керек. Ресей-парсы трактаттары Ресейге мәңгілік уақытқа Каспий теңізде әскери флотты иеленуге ерекше құқық берді. Ал парсы мемлекеті тек сауда кеме жүзуіне құқықты иеленді. Бұл жағдай Каспий теңізінің толығымен Ресей юрисдикциясына кіруін білдірді. Басқа сөзбен айтқанда, Каспий сонау уақытта Ресейдің ішкі (ішкі континенталдық) су қойнауы болды және халық аралық теңіз немесе ұлтаралық көл ретінде қарастырылмады (Бутаев А., 2002, 22-б.).

Кеңестік Ресей Каспийге монопольдық құқықтан бас тартты. 1921, 1935 және 1940 жылдардағы келісімдер Каспий теңізін екі мемлекет – КСРО мен Иран иеленетінін жүрсетті. Сол уақытта «кеңес-иран теңізі» термині кең қолданыста болды. Каспийдің үшінші мемлекеттерге жабық болуы жөнінде 1935 ж. келісімнің 14 бабында нақты көрсетілген: «Каспий теңіздің бүкіл тартылуында тек КСРО мен Иранға тиісті кемелер болу керек» (Бутаев А., 2002, 23-б.).

Бірақ кеңестік Ресей Каспий теңізінің мәртебесін өзгерткеніменде, келісімдерді жасау кезінде және болашақта да Каспий теңізіндегі шекаралар туралы мәселені қойғызбады. Иран мемлекеті де осы мәселені көтермеді. Соған қарамастан, 1934 жылдан екі жақ су және ауа арқылы Астара – Гасан – Кули сызығы бойынша шартты шекараны ұстанды (Чубенко Ю., 1998, 9-б.).

КСРО ыдырағаннан кейін (1991 ж. желтоқсан) Каспий теңізі 5 мемлекет мүдделерінің аумағына айналды. КСРО-ның жас мұрагерлері теңіз байлықтарына өз құқықтарын жариялады және осы жағдай Каспий теңізінің мәртебе жөнінде саяси проблемеларын сапалық жаңа саяси-экономикалық деңгейге көтерді.

Ресей Федерациясы 1991 ж. желтоқсаннан кейінде Каспий теңізін ішкі су қойнауы ретінде есептеді және құқықтық тәртіп кеңес -иран келісімдерімен реттеді. Каспийді кеңес -иран юрисдикциясының пролонгациясы осы уақытта білдіреді:

а) әрбір Каспий маңындағы мемлекет 10-мильдік балық аулау зонасына егеменді құқықтарын иеленеді және Каспий маңындағы барлық мемлекеттердің теңіздің қалған бөліктеріне тең құқықтары бар;

б) Каспий теңізі бассейніне табиғи жолдары болмаған мемлекеттерге жабық (Чубенко Ю., 1998, 12-б.).

Баку бірінші болып осы принциптерді жаса шығарды, яғни оның айтуы бойынша КСРО мемлекеті ыдырады, сондықтан КСРО жасаған барлық келісімдер өз саяси күшін жоғалтады. Бірақ халықаралық құқық принциптері мен нормалар бойынша әрбір Каспий маңындағы мемлекет өзіне теңіздің бір бөлігін межелеңдіре алмайды, Каспийдің қазір болған мәртебесі жаңа мәртебе қабылдағанша дейін сақталынады.

Каспий теңізінің жаңа құқықтық мәртебесін айқындау мәселесі 1992 жылы басталды. Теңіз жағалауындағы бес мемлекет арасында өзара келіссөздер жүрген болатын. Бұл Каспий проблемасын шешудің бірінші кезеңі деп аталады. Одан кейін де аталған мәселеге қатысты басқосулар өтті. Бірақ олардың барлығы дерлік, негізінен, теориялық мәселелер болды. Ал Каспий проблемасын шешуге жанды ықпал еткен мезгіл 1994 ж. дегеніміз жөн. Осы жылы Әзірбайжан Каспий қайраңындағы өзінің бөлігінен мұнай кен орындарын игеруге арналған «Ғасыр келісіміне» қол қойды. Міне, бұл теңіз ресурстарын тәжірибелік тұрғыдан игерудің басталуына қатысты келіссөздер үдерісінің жандануына арқау болды (Бутаев А., 2002, 25-б.).

Каспий проблемасына байланысты әр деңгейдегі кездесулер өткені белгілі. Бұл ретте әрбір мемлекеттің ұстанған көзқарастарын жүйелейтін болсақ, Каспий теңізін бөлуде негізгі басымдыққа ие болған үш нұсқаны көруге болады. Бүгінде талқыланып жатқан үш нұсқа бойынша теңізді «Жабық су көзі», «Шекаралық көл», «Ашық теңіз» деген атауларға бөлу мемлекеттер арасында қайшылық туғызып келеді.

Енді осы нұсқалардың нені көздейтіндігін жеке-жеке талдап көрелік. Сонымен бірінші, «Жабық су көзі» нұсқасы. Ол бойынша әрбір мемлекет үшін теңізде 20 миль мөлшеріндегі территориялық су аймағы анықталады, сол бойынша әуе кеңістігі, су қойнауы және ондағы қазба байлықтар сол мемлекеттің меншігі болып есептеледі. Екінші – «Шекаралық көл» нұсқасы бойынша әрбір мемлекеттің теңіз жағалауындағы құрлық шекарасына сәйкес теңіз суы белдеу сызықтармен ұлттық бөліктерге (секторларға) бөлінеді. Үшінші, «Ашық теңіз» бағыты, яғни теңіз жағалауынан әрбір мемлекет үшін 12 миль мөлшерінде территориялық су аймағы бөлінеді, ал теңіздің одан қалған көлемін жағалаудағы үлеске сәйкес сызықтармен экономикалық белдеулерге бөлу көзделінген (Жағыпарұлы Ж., 2008, 14 б.).

Бұл нұсқалардың әрқайсысының қарсыластары және жақтаушылары бар. Мәселен, бірінші нұсқа Каспий теңізі айдынында 5 пайыздық (кейбір сарапшылар 13 пайыз дейді) қана үлес Иран мемлекеті үшін өте тиімсіз. Екінші нұсқа игерілетін негізгі кен орындары өздеріне тиесілі теңіз жағалауларында орналасқан Қазақстан және Әзірбайжан мемлекеттері үшін пайдалы. Үшінші нұсқа, теңіздің өзіне тиесілі жағалаулары пайдалы кен орындарына кедей Ресей үшін қолайлы.

Мұнда негізгі мәселе Каспийді не теңіз, не көл ретінде белгілеу. Егер ол теңіз болса, жағалаудағы үлкен елдердің үлесі көбірек болып, бақылауды сол ел алады. Ондай келісім бойынша, Қазақстан Каспий теңізінің жағалауын ұзағырақ алып жатқаны үшін ғана емес, мұнай кенішіне бай Қашаған және басқа да пайдалы қазбалар осы аймақтық судың бойында қалуы мүмкін. Мұндағы Қашағанның өзі соңғы он жылдықтарда ашылған үлкен мұнай кеніші

болып отыр. Егер Каспий теңізі ретінде бекітілетін болса, оның оңтүстігіндегі энергия қоры азғантай жерде қалатын Иран көп ұтылады. Сондықтан Тегеранның оның көл ретінде анықталғанын қалап отырғанына таң қалуға болмайды.

Онда Иран талап етіп отырғандай, жағалаудағы барлық ел Каспийдің байлығын тең бөліседі. Оның соңы мультимиллиардтық Қашаған мұнай кенішінің байлығы бес елге түгелдей бөлініп кетуі мүмкін.

Бұл жерде Мәскеу әдеттегідей оның Каспий теңізі болып қалғанын қолдайды, оған себеп Ресей Қазақстаннан кейін теңіздің ең үлкен аймағын иеленіп отырғаннан емес, Қазақстан аймағындағы Каспий жағалауындағы ресейлік компаниялар белсенді жұмыс жасауынан қолдайды.

2003 ж. қарашасында Каспий жағалауы елдерінің өкілдері Каспий теңізінің қоршаған ортасын қорғау жөніндегі Негіздемелік конвенцияға (Тегеран конвенциясы) қол қойды, ол 2006 ж. 12 тамызында күшіне енді. Бұл бесжақты форматта қабылданған бірінші құжат. Оның негізгі мақсаты осы бірегей су қоймасының экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету және теңіз түбіндегі көмірсутегілік ресурстарды игеру барысында оның табиғи байлығын қорғау болып табылады (Баев М., 2009).

Сонымен бірге, Каспий жағалауындағы үш мемлекет – Ресей, Әзірбайжан, Қазақстан 2003 ж. мамырында Каспий теңізінің түбіндегі шектесетін бөліктер туралы үшжақты Келісімге қол қойып, Каспий теңізінің солтүстік бөлігіндегі даулы мәселелерді реттеген болатын. Аталған құжат үшжақты форматта бүкіл теңіз акваториясы қойнауының 60 пайызынан астамының құқықтық мәртебесін заңдастырды (Оразбекұлы Қ., 2007, 21-б.).

4. Қорытынды.

Қорытындылай келе, бүгін де барша әлемнің назарын аударып, көмірсутегі қорының молдығынан ұлы державалардың геосаяси ойын алаңына айналып отырған Каспий теңізіндегі республикалар арасындағы мемлекеттік шекара жағдайы сарапталды. Ондағы әр елдің позициясы көрсетіліп, АҚШ-тың осы мәселеге мүддесі көрсетілген. Каспий мәртебесі анықталмағандықтан, мәселе әлі ашық болып табылады. Каспий теңізі жағалауындағы мемлекеттік шекараның айқындалу барысында елдердің ұстанған позициясы және оны шешуде республикалар арасындағы теке-тірестер, ұлы державалардың ықпалы анықталып, олардың болашақта Қазақстан қауіпсіздігіне төндіретін қатері сараланды.

Әдебиет тізімі

Жағыпарұлы Ж. Жаһандық энергетикалық қауіп: аңыз бен ақиқат. // Егемен Қазақстан. – 2008-09-12. – 12-17 б.

Қозыбаев М.Қ. Өркениет және ұлт. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2001. – 338-341 б.

Оразбекұлы Қ. Каспийдің мәртебесі құқықтық тұрғыдан реттелуге бағытталған тағы бір қадам жасалды. // Дала мен қала. – 2007-10-19. 21-22 б.

Бутаев А. Проблема политико-правового статуса Каспийского моря. // Мировая энергетическая политика. – 2002-06-04. – 22-25 б.

Чубенко Ю. Каспийское море остается неделимым. // Коммерсантъ-Daily. – 1998-04-29. – 7-15б.

Баев М.Әскери -теңіз күштері еліміздің Каспийдегі экономикалық қызмет қауіпсіздігінің кепілі. // <http://www.mangystau-gazeti.kz/print.php?news.381>. Маңғыстау газетінің ресми сайты.